

УДК 504.4.054 (477.51)

Ю. О. Карпенко – кандидат біологічних наук, доцент, завідувач кафедри екології та охорони природи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка;

О. М. Білоус – молодший науковий співробітник держтеми 6-2011 Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Мережа лісових природно-заповідних територій басейну річки Снов, її роль у збереженні фіторізноманіття Чернігівського Полісся та підходи до оптимізації

Роботу виконано на кафедрі екології та охорони природи ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка

У статті розглянуто особливості мережі лісових природно-заповідних територій Чернігівського Полісся, що значно забезпечує стійкість у межах басейну р. Снов (в основному в Щорському районі). Проведені дослідження в 2011–2012 рр. показали, що вона потребує часткового розширення в Городнянському та Чернігівському районах за рахунок лісових територій заплави, які мають важливе водоохоронне, гідроаккумулявальне та середовищестабілізувальне значення для регіону та сприятиме більш ефективному збереженню раритетного біорізноманіття шляхом створення поліфункціональних природно-заповідних об'єктів.

Ключові слова: лісові природно-заповідні території, басейн р. Снов, Чернігівське Полісся, раритетне фіторізноманіття, оптимізація.

Карпенко Ю. А., Білоус А. Н. Сеть лесных природно-заповедных территорий бассейна р. Снов, ее роль в сохранении фиторазнообразия Черниговского Полесья и подходы к оптимизации. В статье рассматриваются особенности существующей сети лесных природно-заповедных территорий Черниговского Полесья, что значительно обеспечивает устойчивость в пределах бассейна р. Снов (в основном в Щорском районе). Проведенные исследования в 2011–2012 гг. показали, что она требует частичного расширения в Городнянском и Черниговском районах, за счет лесных территорий поймы, имеющих важное водоохранное, гидроаккумулялирующее и средостабилизирующее значение для региона и будет способствовать более эффективному сохранению раритетного биоразнообразия.

Ключевые слова: лесные природно-заповедные территории, бассейн р. Снов, Черниговское Полесье, раритетное фиторазнообразие, оптимизация.

Karpenko Yu. O., Bilous A. M. The Network of Forest Protected of Natural Basin Snov River, her Pole in the Conversion of Phytodiversity of the Chernihiv Polissie and Approaches for Optimization. The article describes the features of the existing network of natural forest conservation areas Chernihiv Polissia, significantly stabilizes within the basin again (mostly in Schorsky district). The studies in 2011–2012 showed that it requires a partial expansion Gorodnyansky and Chernihiv districts through floodplain forest areas that are important for water and pumped storage and environment importance to the region and will contribute to more effective conservation of biodiversity rarity.

Key words: forest natural protected areas, basin river Snov, Chernihiv Polesie, rare biodiversity, optimization.

Постановка наукової проблеми та її значення. Біологічне різноманіття є складником природних ресурсів, що забезпечують можливості стійкого, збалансованого розвитку та підвищення якості життя населення. Сучасні процеси урбанізації набувають значних розмірів і спричиняють кардинальні зміни природних систем, серед яких досить стійкими виступають лісові. Стійкість, функціональність та цінність лісових екосистем визначається їхнім видовим складом, раритетною компонентою, цено-різноманіттям та участю у формуванні ландшафтів території. Ліси займають 20,6 % загальної площі території Чернігівської області, яка знаходиться в межах лісової й лісостепової зон, і є другою за площею в Україні. Лісові екосистеми є невід'ємною частиною природно-заповідного фонду (далі ПЗФ, в межах області 656 об'єкти), у межах якого встановлюється відповідний режим охорони, збереження, відтворення й використання. Природно-заповідний фонд поліської частини Чернігівської області нараховує понад 300 об'єктів і територій природно-заповідного фонду, із них 150 охоплюють охороною лісові екосистеми.

Встановлення видового складу домінантів, видів весняних синузій фітоценозів, з'ясування поширення рідкісних видів судинних рослин та тварин на лісових територіях ПЗФ Лівобережного

Лісостепу в межах Чернігівської області є важливою для оптимізації наявної мережі їхньої охорони зі врахуванням видової, ценотичної і ландшафтної репрезентативності. Також міжнародний досвід охорони лісових екосистем та ведення збалансованого лісового господарства передбачає пріоритетність збереження біологічного і ландшафтного різноманіття лісів у системі заповідної мережі, у формуванні екологічної мережі, організації системи екомоніторингу лісових природоохоронних територій та управління ними, підвищення рівня екологічної культури населення.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Проблематика вивчення біорізноманіття окремих регіонів, в тому числі заповідних територій, є важливою в системі досліджень низки українських вчених, зокрема Ю. Р. Шеляга-Сосонка, Т. Л. Андрієнко, Л. С. Балашова, С. Ю. Поповича, П. М. Устименка, О. І. Прядко, В. О. Онищенко та ін., які вивчали окремі групи фіторізноманіття або окремі природні регіони і природно-заповідні території України [1–3; 9].

Регіональне біорізноманіття Чернігівської області вивчали науковці Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (В. І. Горностай, Ю. О. Карпенко, О. В. Лукаш), Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (К. А. Семеніхіна, І. В. Марісова, Л. О. Лобань), на тлі виконання загальних робіт, дисертаційних досліджень окремих територій області, окремих груп фіторізноманіття [5–6; 8].

Мета наукової розвідки: а) розкриття сучасного стану та особливостей лісових територій у межах басейну р. Снов на території Чернігівської області для оптимізації наявної мережі, із врахуванням видової, ценотичної і ландшафтної репрезентативності та цінності; б) На основі вивчення окремих природно-заповідних територій, навести склад фіторізноманіття судинних рослин, з'ясувати поширення раритетних видів різних категорій охорони, розкрити потенційні загрози мережі лісових територій ПЗФ регіону досліджень, для упередження або зменшення їхньої негативної дії; в) з'ясувати місце лісових територій ПЗФ регіону досліджень у розробленій регіональній екологічній мережі Чернігівської області.

Вивчення окремих груп фіторізноманіття територій регіону досліджень дозволяє встановити сучасний стан поширення раритетних видів, використати ці матеріали під час ведення кадастрів рослинного і тваринного світу та природно-заповідного фонду регіону. Результати одержаних досліджень можуть бути використані в організації системи екомоніторингу лісових природоохоронних територій та управління ними, підвищення рівня екологічної культури населення щодо лісового біорізноманіття.

Матеріали й методи. В основу проведеного дослідження було покладено комплексне вивчення у 2011–2012 рр. фіторізноманіття лісових територій ПЗФ регіону досліджень в межах Чернігівської області, способом встановлення і визначення його видового складу, раритетної компоненти різних рівнів охорони, з'ясування поширення рідкісних видів, наведення ресурсних і ландшафтних особливостей територій природно-заповідної мережі.

Виконання дослідження передбачало поєднання маршрутно-польових експедиційних досліджень обраного регіону, збір відповідного польового матеріалу, картографічні обробки поширення рідкісних видів біорізноманіття, з використанням системи GPS, та аналіз одержаних практичних даних для теоретичного узагальнення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Річка Снов протікає на північному заході Чернігівського Полісся, її басейн знаходиться на території Городнянського, Щорського, Менського та Чернігівського районів Чернігівської області. До його меж входять: правобережна частина заплави р. Десна, правобережна та лівобережна тераси р. Снов. Річка Снов є правобережною притокою Десни, має довжину 283 км, бере початок біля с. Сновське Новозибківського району Брянської області й упадає в р. Десна на 223 км від її гирла, с. Брусилів Чернігівського району Чернігівської області. Загальна площа річкового басейну 8700 км², її глибина в окремих місцях досягає 6 м, найбільша глибина 9,9 м; ширина – 4–14 м в середній частині течії, 20–40 м у нижній частині. Найбільша ширина річки біля м. Щорс – 200 м, де вона утворює озеро-подібне розширення.

Характерною особливістю річки є переважаання плесових ділянок, надзвичайно звивисте, розгалужене русло. Долина р. Снов широка, в окремих місцях заболочена. Для нижньої течії річки властиві два весняних підйоми води – в результаті танення снігів у басейні ріки, другий – в результаті підпору деснянськими водами. У р. Снов впадає кілька малих річок, серед них найбільшою є р. Ірпа,

права притока, загальна довжина якої складає 44 км, загальна водозбірна площа – 339 км². Також притоками р. Снов є такі річки: Смяч, Бреч, Тетива, Трубіж, Стратива, які забезпечують приток води, мають збережені заплави з окремими заболоченими та залісненими територіями, що збереглися.

Антропогенні впливи основних водокористувачів та жителів населених пунктів в межах заплави та тераси річки не мають системного характеру, що гарантувало збереженість значної частини природних та ландшафтних комплексів басейну р. Снов, наявність мережі лісових та заболочених територій, в тому числі й у системі природно-заповідного фонду регіону.

Природно-заповідний фонд басейну р. Снов нараховує 20 об'єктів трьох категорій, з них загальнодержавний статус охорони мають два об'єкти, місцевий – 18. Вони розподілені в межах чотирьох адміністративних районів Чернігівської області, зокрема у Щорському (11 об'єктів), Городнянському (2), Менському (3) та Чернігівському (4) [8]. Їхнє розташування в межах басейну р. Снов зображено на рис. 1.

Найбільша кількість об'єктів ПЗФ регіону досліджень знаходиться у Щорському районі, що обумовлено найбільшою протяжністю русла р. Снов, значною збереженістю цієї території та наявністю цінних природоохоронних комплексів. Потрібно виділити два об'єкти загальнодержавного статусу охорони – гідрологічний заказник «Болото Мох» (98 га, охоронна зона – 652 га) та гідрологічна пам'ятка природи «Болото Гальський мох» (25 га). Вони розміщені на території Новоборовицького лісництва ДП «Корюківське лісове господарство» (кв. 19, 20, 25, 26, 78, 79) та являють собою ділянки мезотрофних та мезоевтрофних болотних пухівково-сфагнових угруповань з рядом рідкісних болотних бореальних видів.

Созологічна цінність території визначається наявністю рідкісних бореальних болотних видів *Andromeda polifolia* L., *Ledum palustre* L., *Oxycoccus palustre* Pers., *Salix lapponum* L. та відповідних мезотрофних та олігомезотрофних угруповань [7].

Геоботанічні та екологічні дослідження вказали на різке зниження гідрологічного режиму цих територій, також відмічено часткове випадання на окремих ділянках журавлини болотної, наявність розріджених ділянок берези бородавчастої, берези болотної та сосни звичайної.

Серед інших територій Щорського району в межах басейну р. Снов, слід виділити найбільшу за площею територію – гідрологічний заказник місцевого значення «Снов» (7486 га), що має важливе значення як регулятор гідрологічного режиму р. Снов та прилеглих територій. На цій території спостерігається поєднання відкритих заболочених евтрофних осокових ділянок та заліснених вільхових, з чагарниковими вербами включно.

Серед гідрологічних заказників цього відрізу р. Снов слід виділити такі як «Білаші» (49 га), «Городок» (337 га), «Гута» (301 га), «Займище» (252 га), «Мелашенкове» (15 га), «Мохове» (45 га), «Парня» (39 га), «П'ятницьке» (52 га), «Стариця» (12 га). У системі гідрологічних заказників регіону досліджень охороняються заболочені відкриті, частково лісові осокові, очеретяні ділянки, що мають бореальний характер трав'яного покриву, в тому числі з рядом рідкісних та видів, які охороняються (*Andromeda polifolia*, *Ledum palustre*, *Oxycoccus palustre*, *Calla palustris* L., *Dryopteris cristata* (L.) Gray та ін.).

Рис. 1. Сучасна мережа лісових природно-заповідних територій у басейні річки Снов в межах Чернігівської області

На відрізку р. Снов Городнянського району слід позначити два об'єкти місцевого статусу охорони: ботанічний заказник «Миклашевщина» (120 га) та гідрологічний заказник «Торфовище» (100 га, охоронна зона – 250 га). Вони знаходяться у заплаві та надзаплавній терасі лівого берега річки, поєднують осокові угруповання, заплавні ценози чагарникових верб, притерасні чорновільшнякаки та терасові соснові й листяні ценози.

Вплив на гідрологічний режим р. Снов має її права притока – р. Крюків (Крюкова), в заплаві якої розміщений природоохоронний об'єкт – гідрологічний заказник «Крюкова» (243 га), територія якого знаходиться в межах земель Великолиствинської та Тупичівської сільських рад. Територія гідрологічного заказника змінювалася тричі, розширенням його за рахунок земель, непридатних до сільськогосподарського використання та водоохоронного і гідрологічного значення, про що свідчать рішення Чернігівського облвиконкому від 24.12.1979 р. № 561; від 27.12.1984 р. № 454; від 28.08.1989 р. № 164. Ми вивчали флористичні, фауністичні та ценотичні особливості гідрологічного заказника «Крюкова» та територій, прилеглих до нього (меліоративні ділянки від с. Невкля до р. Снов, в районі с. Малий Дирчин), для розширення його площі до 5393 га. У рослинному покриві цих територій поєднуються болотний, лучний, водний, прибережно-водний, меншою мірою лісовий типи рослинності, частково псамофітна рослинність. Біотопічно, ландшафтно і ценотично територія є різноманітною, але загалом на ньому переважають болотна, лучна та прибережно-водна рослинність з рядом і типових для Полісся, і рідкісних видів флори та фауни. Враховуючи цінність прилеглих територій до сучасного заповідного складника, дозволить з'єднати наявну природно-заповідну територію з р. Снов, що збільшить її важливість як осередка цінного лісо-болотно-водного біорізноманіття лісової зони, специфічності та натурності ландшафтів, забезпечить більш ефективну систему охорони заплави й долини р. Снов.

У межах Менського району в долині р. Снов знаходяться досить цінні два природно-заповідні об'єкти – лісовий заказник «Бігацький ліс» (345 га) та ботанічний заказник «Церківка» (288 га). Їхні території лежать у межах лівобережної надзаплавної сновської тераси, де зростають переважно соснові ценози, частково дубово-соснові, які зберегли природний характер ценокомплексів та мають вікову структуру.

Долина р. Снов у межах Чернігівського району має чотири природно-заповідні об'єкти: два гідрологічні заказники («Петрове» (8 га), «Провалля» (50 га, охоронна зона – 904 га)), Лизогубівський парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва (22 га) та заповідне урочище «Луциків гай» (135,7 га). Доволі цінними є ділянки заплавної і притерасових дібров в урочищі Петрове, Провалля та Луциків гай, вони характеризуються віком 60–80 років, чітко вираженою ценотичною структурою та типово неморальним трав'яним ярусом.

Незважаючи на певний антропогенний вплив на територію досліджень у минулому, способом масштабних меліоративних та осушувальних робіт, завдяки специфіці ландшафтної структури, північна, центральна та більш західна частина набувають природного стану й характеризуються своєрідними природними комплексами, які зберігають притаманне цій долині ценотичне та флористичне різноманіття. Своєрідність цієї території, як багатокomпонентної з точки зору екологічної та природоохоронної цінності, дозволяє її розглядати як цілісний територіальний регіон, що потребує охорони та обмеження подальшого антропогенного впливу. У межах регіональної екомережі Чернігівської області басейн р. Снов виступає як екологічний коридор, а окремі природно-заповідні території як екологічні вузли регіонального та локального статусів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Сучасна мережа лісових природно-заповідних територій Чернігівського Полісся значно забезпечує стійкість у межах басейну р. Снов (переважно в Щорському районі Чернігівської області), потребує часткового розширення наявної мережі об'єктів природно-заповідного фонду в Городнянському та Чернігівському районах, за рахунок лісових територій заплави, що мають важливе водоохоронне, гідроакумулявальне та середовищестабілізувальне значення для регіону і сприятиме більш ефективному збереженню раритетного біорізноманіття. Водночас розширення заповідного режиму сучасних територій підвищить рівень екологічного контролю, сприятиме упередженню несанкціонованого природокористування та матиме наслідки без втрат щодо соціально-економічного розвитку регіону.

Одержані результати є сучасним системним та комплексним узагальненням щодо фіторізноманіття, раритетних видів, ресурсних і ландшафтних особливостей лісових природно-заповідних територій регіону досліджень і дають змогу констатувати потребу створення заповідних територій категорій цього рангу, насамперед національного природного парку або біосферного резервату «Сновський», що охоплюватиме наявну мережу та збережені природні прикордонні території [4–5].

Дослідження лісових природно-заповідних територій були проведені в рамках виконання держтеми 6-2011 «Біологічне та ландшафтне різноманіття лісових територій ПЗФ Лівобережного Полісся в межах Чернігівської області».

Список використаної літератури

1. Андриенко Т. Л. Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны / Т. Л. Андриенко, Ю. Р. Шеляг-Сосонко. – Киев : Наук. думка, 1983. – С. 60–68.
2. Балашов Л. С. Загальна характеристика рослинності долини р. Снов / Л. С. Балашов // Питання фізіології, цитоембріології і флори України. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 105–152.
3. Брадiс Є. М. Болота УРСР / Є. М. Брадiс, Г. Ф. Бачурина. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 49–56.
4. Карпенко Ю. О. Поліфункціональні природно-заповідні території та їх роль в організації засад регіональної науково-дослідної, туристичної, рекреаційної та екоосвітньої діяльності / Ю. О. Карпенко // Трансфер технологій та інновацій: бізнес влада, регіони : матеріали V Міжнар. форуму (Київ, 15–16 груд. 2011 р.) / [Держінформнауки України, НТУУ «КПІ», Німецьке бюро міжнар. співробітництва]. – К., 2011. – С. 83–85.
5. Карпенко Ю. О. Природно-географічні, біотичні та ландшафтні особливості долини річки Десни та аспекти їх використання для розвитку туризму та рекреації в Україні / Ю. О. Карпенко // Вісн. Донец. ін-ту соц. освіти. Сер. : Географія. – Донецьк : [б. в.], 2010. – С. 32–35.
6. Лукаш А. В. Редкие и охраняемые растения Полесья / А. В. Лукаш, Т. Л. Андриенко. – К. : Фитосоциоцентр, 2011. – 168 с.
7. Природно-заповідний фонд України: території та об'єкти загальнодержавного значення. Розділ «Чернігівська область». – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2009. – С. 289–301.
8. Природно-заповідний фонд Чернігівської області / за заг. ред. Ю. О. Карпенка. – Чернігів : [б. в.], 2002. – С. 52–55; 95; 202–211.
9. Фіторізноманіття Українського Полісся та його охорона / за заг. ред. Т. Л. Андриенко. – К. : Фітосоциоцентр, 2006. – С. 123; 222–224.

Статтю подано до редколегії
05.09.2012 р.